

بررسی اشعار فارسی در منشور جاوید

شمس اله کاظمی نیا، سید سلیمان سادات اشکوری

چکیده

قرآن کتاب هدایت است و برای هدایت انسان به سوی سعادت ابدی آمده، لذا قرآن راهنمای انسان است به سوی زندگی سالم، و تضمین کننده ی سعادت در دنیا و آخرت می باشد. از آنجا که ادبیات فارسی ارتباط وثیقی با معارف و تفاسیر دارد و شاعران به وسیله اشعار خود به تبیین تعالیم دینی می پردازند، دانشمندان و عالمان دینی جهت اثرگذاری بیشتر از آن اشعار استفاده می کنند. در این پژوهش که مربوط به بحث بررسی اشعار فارسی در منشور جاوید می باشد، تلاش شده که شواهد شعری استخراج و مورد بررسی قرار گیرد. کثرت استناد به متون نظم بیانگر تسلط مؤلف بر ادبیات فارسی و تنیدگی آن با معارف الهی می باشد. واژه های کلیدی: تفسیر، منشور جاوید، شاعران، آیت الله سبحانی، حجة الاسلام قرآنی

۱-۱- مقدمه

قرآن شدند! ولی عالمان عامل و مخلص با تیکه به تفسیر مأثور از تبیین معقول، در آیات دور نیفتادند و جانب حق را رها نساختند. حکیمان الهی هنگامی که در تعمق و تفکر آیات قرآن، در مقابل فهم و بیان آیاتی چون «الله نور السموات و الارض» به پایان قلمرو عقل و اندیشه ی بشری رسیده و از درک عمق معانی آیات عاجز مانده و پای عقل را در طی طریق لنگ دیده اند؛ و عارفان و اهل ذکر که در کشف حقایق قرآنی و معارف عمیق الهی، پای استدلالیان را چوبین و بی تمکین یافته اند، هر دو گروه با تشویق آیاتی چون «ان تتقوا الله يجعل لکم فرقاناً» و «یؤتی الحکمة من یشاء» برای تفسیر و فهم قرآن از «معرفت شهودی» استمداد کرده و در حوزه ی لطیف «عرفانی» به کندوکاو حقایق مصحف محمد (ص) مبادرت نموده اند (حبیب اله جلالیان، تاریخ تفسیر قرآن کریم، ۱۳۸۴: ۱۵ و ۱۶).

متجاوز از چهارده قرن، از تاریخ تنزیل قرآن مجید می گذرد. و تفسیر این کتاب مبین و مبارک سابقه ای از صدر اسلام تاکنون دارد. دانشمندان اسلامی همه ی توان و تخصص و استعداد و دانش خویش را با علاقه ی وافر و عشق سرشار همه ی عمر خود را به پای تبیین و تفسیر این کتاب عظیم صرف نموده و همه ی هم خود را در این راه مقدس و خطیر مصروف داشته اند. ارباب ادب و اصحاب بلاغت، از بعد ادبی دقائق و ظرائف کلمات و الفاظ نورانی قرآن را که به زبان (عربی مبین) نازل گردیده، مورد بحث و فحص قرار داده و به «تدبیر» و تبیین ارتباط محکم مفاهیم و انسجام متقن مضامین و هم آهنگی زیبای معانی و اثبات «عدم اختلاف» در کلام الله مجید پرداخته اند. متکلمان و حکمای اسلامی نیز، زبان برهان گشودند و روش عقلی و مبانی و قواعد فلسفی را به خدمت تفسیر قرآن کریم در آوردند. اگر چه در این وادی عده ای بعلت تعصب در تخریب و فرقه گرایی، دچار پیش داوری و گرفتار رأی شخصی در تفسیر

۱-۲- بیان مسئله

پیاماتی از آوردن اشعار فارسی در تفاسیر سیر خود داشته اند.

اهمیت و ضرورت:

بی تردید فهم بخش عظیمی از معارف قرآن به تفسیر و تلاش علمی مناسب نیاز دارد. این نیاز در گذر زمان روز به روز بیشتر شده و در نتیجه علمی به نام تفسیر قرآن پدید آمده و کتاب های تفسیری فراوانی تدوین شده است. دانش تاریخ تفسیر ما را با مفسران، تفاسیر، فراز و فرودها و تغییر و تطوره های آن علم و احیاناً قوت و ضعف روش ها، مکتب ها و نظریات مطرح در آن آشنا می کند و بدیهی است آشنایی با این دانش نقش مؤثری در استفاده بهینه از علم تفسیر دارد و با توجه به اینکه تفسیر قرآن از علوم مهم، ضروری و اثرگذار در حیات دنیوی و اخروی انسان است و انسان بدون آن نمی تواند به هدف اعلا و کمال نهایی خود دست یابد، این دانش می تواند در سعادت و کمال انسان نقشی مؤثر داشته باشد.^۱

۳-۱- تفسیر

۱-۳-۱- معنای لغوی تفسیر

دانشمندان لغت و زبان عربی گفته اند: کلمه تفسیر در لغت بمعنی «روشن نمودن و تبیین» است و اهل ادب معتقدند کلمه تفسیر از ریشه «فسر» است و یا از ریشه «سفر» می باشد که مقلوب فسر است و هر دو بمعنی «کشف» بکار می رود. مانند: «اسفراالصبح» یعنی صبح روشن شد و مانند: «اسفرت المراه عن وجهها» یعنی زن روی باز نمود و صورتش نمایان گردید. تفاوت این دو آن است که «سفر» بمعنی کشف ظاهری و مادی و «فسر» بمعنی کشف باطنی و معنوی بکار می رود. چنانکه راغب اصفهانی در مفردات می گوید: «الفسر: الظهار المعنی المعقول (راغب اصفهانی: مفردات الفاظ القرآن، ص ۳۹۴) در اینجا برای نمونه نظریات چند تن از بزرگان لغت عرب را درباره کلمه تفسیر یادآور می شویم: ابن منظور می گوید: «الفسر: البیان. و کشف المغطی». یعنی فسر بمعنی «بیان و بمعنی کشف نمودن چیز پوشیده است» و نیز ایشان یادآور می شود که مضارع فسر بر وزن

پس از ظهور اسلام شاعران و ادیبان مسلمان به شکل چشمگیری تحت تأثیر قرآن و احادیث قرار گرفته اند با هنرنمایی خود آموزه های دینی را در اشعار خود وارد نمودند، و این بیانگر اعتقاد آنها به شرع مقدس اسلام است. از آنجا که زبان شعر جایگاه خاصی در دل های مردم دارد مفسران قرآن کریم برای توضیح و تفسیر آیات قرآن در کنار احادیث و روایات و مباحث عقلی و علمی و اجتماعی از اشعار شاعران بزرگ فارسی استفاده های فراوان نمودند. از جمله صاحب تفسیر نور و منشور جاوید که با بیانی جذاب و روان به تفسیر قرآن کریم پرداخته اند، در موارد متعددی بیانات خود را مزین به اشعار زیبای فارسی نمودند.

منشور جاوید: این کتاب که تفسیر موضوعی می باشد، چهره ی تازه ای تفسیر قرآن یا نخستین تفسیر موضوعی به زبان فارسی می باشد، یکی از آثار و تألیفات ارزشمند آیت الله جعفر سبحانی تبریزی می باشد یکی از گامهای مؤثری که باید مفسران اسلامی در تشریح و تفهیم مقاصد عالی قرآن بردارند این است که دگرگونی بس عظیمی در شیوه ی تفسیر به وجود آورند، و از تکرار شیوه ی واحدی در تفسیر قرآن که همان تفسیر قرآن به صورت سوره به سوره یا آیه به آیه است خودداری نمایند، بار دیگر خود را به شیوه ی دیگری از تفسیر که همان تفسیر قرآن به صورت موضوعی است معطوف دارند، نگارنده به خاطر همین هدف مقدس که دیگران را نیز به آن دعوت می کند، گامی بس کوتاه در طریق آن برداشته است و برای نخستین بار تفسیر موضوعی به زبان فارسی به نسل نوحاسته و تشنه ی حقایق بس بلند قرآن تقدیم می نماید. در این کتاب حدود بیست موضوع از مباحث عقلی، اجتماعی و اخلاقی قرآن که مورد توجه نسل جوان، و غیره ... مطرح شده و به صورت روشن و موضوعی مورد بررسی قرار گرفته است. این کتاب چهارده جلد است که دوازده جلد آن به چاپ رسیده است. بنابراین بررسی اشعار فارسی در این دو مروراید گرانها یعنی تفسیر نور و منشور جاوید را مورد بررسی قرار می دهم که مؤلفان این دو تفسیر چه اهدافی و نکته و

^۱: نک: تاریخ تفسیر، ج ۱، ص ۱۳.

با دیگر صحابه سنجیدنی نبود. پیامبر (صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم) همه تفسیر و دانش قرآن را به آن حضرت آموخت (تفسیر پیامبر) بعد از آن حضرت صحابه آن بزرگوار به تفسیر قرآن ادامه دادند. تفسیر در این دوره بیش‌تر نقل حدیث بود؛ اما هنوز تدوین نشده بوده است. در این مرحله روایات تفسیری صحابه از پیامبر (صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم) یا از صحابه دیگر نقل می‌شد و تابعان نیز از صحابه یا از یکدیگر نقل می‌کردند. رونق این مرحله حداکثر تا پایان قرن اول هجری است برخی از این دوره تا پایان خلافت علی (علیه‌السلام) (سال ۴۰ ق.) را به عنوان عصر شکل‌گیری تفسیر (تفسیر صحابه و از این زمان تا پایان قرن اول را به عنوان عصر گسترش تفسیر یاد کرده‌اند. در این دوره تفسیر به صورت شفاهی و شاخه‌ای از علم حدیث بوده است. (تفسیر تابعان)

۵-۳-۱- هدف تفسیر:

تلاش برای پرده برداشتن از بعضی منظورها و رسیدن به بعضی تأویل‌هاست یعنی هدف تفسیر یا بالاترین حد آن تأویل است. انواع تفاسیر؟! جامع یا موضوعی گسترده‌گی بطون قرآن که از آن بحث شد نیاز به مطالعه گسترده‌ای را در جهت فهم منظور آیات ایجاد کرده و لذا انواع زیادی از روشهای تفسیر را موجب شده است که در ادامه می‌آیند اما تفاسیر جدا از روش شان هم دسته بندی می‌شوند.

۶-۳-۱- پیشینه

در میان پیشینیان کتاب مستقلی با عنوان «تاریخ تفسیر» نگاشته نشده و مباحث مربوط به آن در میان کتاب‌های دیگر پراکنده‌اند؛ رجالیان و فهرست‌نویسان به اجمال، به مفسران و تفاسیر آنان اشاره کرده‌اند. برخی از مفسران مانند شیخ طوسی، ابن عطیه و ابن عاشور در مقدمه تفاسیرشان به اجمال به برخی مباحث تاریخ تفسیر اشاره کرده‌اند؛ همچنین مراعی در مقدمه تفسیرش، طبقات مختلف مفسران و افراد هر طبقه را به اجمال معرفی می‌کند. برخی از نویسندگان کتاب‌های علوم قرآن مانند سیوطی نیز در نوع ۸۸ اتقان فی علوم القرآن و زرقانی در مبحث ۱۲ مناهل العرفان فی علوم القرآن هرچند کوتاه به این بحث پرداخته‌اند. افزون بر این جمعی کتاب‌هایی در شناساندن مفسران و

یفعل و یفعل بکار می‌رود (ابن منظور: لسان العرب، ج ۵، ص ۵۵). ابن فارس گفته است: الفسر تدل علی بیان شیء و ایضاحه» یعنی فسر دلالت می‌کند بر بیان نمودن چیزی و روشن ساختن آن (ابن فارس، ج ۴، ص ۵۰۴ صاحب قاموس المحيط می‌نویسد: الفسر: الابانۀ و کشف المغطی... و هو کشف المراد عن المشکل (فیروز آبادی، ۱۳۸۲). معنی فسر یعنی روشن نمودن، کشف نمودن چیز پوشیده‌ای و کشف نمودن معنی از لفظ مشکل. در المنجد آمده است: التفسیر: التأویل، الکشف. الايضاح، البیان (المنجد: ذیل ماده فسر). جلال الدین سیوطی می‌نویسد: «التفسیر تفعلیل من الفسر و هو البیان و الکشف و يقال هو مقلوب السفر (الاتقان: الجزء الثاني، ص ۱۷۳) تفسیر از باب تفعلیل از ریشه فسر بمعنی «بیان و کشف» است و گفته می‌شود که تفسیر از سفر گرفته شده است.

۳-۳-۱- تعریف تفسیر:

تفسیر به معنای پرده برداری، توضیح و تشریح است و در اصطلاح علمی است که به تبیین مراد خداوند و پرده بر گیری از محتوای آیات و بیان مقاصد و اهداف آن می‌پردازد. زرکشی می‌نویسد: «تفسیر، علمی است که به وسیله آن کتاب خدا، که بر پیامبر (ص) اسلام نازل شده است، شناخته می‌شود و معانی آن روشن و احکام و اسرار آن استخراج می‌گردد.»^۲ بنابراین در تفسیر مقصود خداوند متعال از آیات الهی که برای بشریت در اعصار مختلف نازل شده است، کشف می‌گردد.^۳

۴-۳-۱- پیدایش تفسیر

پیدایش تفسیر همزمان با فرود آمدن قرآن بر قلب مبارک پیامبر (صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم) است. آن حضرت مواردی از قرآن را که صحابه در فهم آن دچار مشکل می‌شدند برای آن‌ها تفسیر می‌کرد و به آن‌ها می‌آموخت. برجسته‌ترین شاگرد مدرسه تفسیر در این زمان امیرمؤمنان، علی (علیه‌السلام) بود که طبق روایات شیعه و سنی استعداد، همت، امکان فراگیری و تلاش رسول خدا (صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم) در آموزش وی

۲. البرهان فی علوم القرآن، ج ۱، ص ۱۴

۳. د. اثره المعارف اسلام، مقاله تفسیر، ج ۲، ص ۹۹

المستقیم)، سه مقاله در تاریخ تفسیر از محمدباقر حجتی، آشنایی با تفاسیر قرآن و مفسران از استادی، تاریخ تفسیر قرآن کریم اثر حبیب الله جلالیان، تاریخ تفسیر از عبدالوهاب طالقانی، مفسران شیعه از محمد شفیع، تاریخ تفسیر قرآن کریم اثر سهراب مروتی، آشنایی با تاریخ تفسیر و مفسران تألیف علوی مهر و دو کتاب مکاتب تفسیری و تاریخ تفسیر قرآن از علی اکبر بابایی از جمله کتاب هایی اند که نویسندگان معاصر شیعه در این زمینه نگاشته اند. کتاب التفسیر و المفسرون فی ثوبه القشيب تألیف معرفت از بهترین کتاب هایی است که در این زمینه نگاشته شده است. وی سعی کرده است در این کتاب ضعف ها و کاستی های التفسیر و المفسرون ذهنی را برطرف سازد. از جمله مزیت های این کتاب اختصاص فصلی از آن به نقش اهل بیت (علیهم السلام) در تفسیر قرآن است (حسینی زاده، ۱۳۹۰).^۶

تفسیر و عناصر مؤثر بر آن

هر مفسری با نگاه به «جهان خارج» به تحلیل متن می پردازد، گرچه این تحلیل را به هدف برطرف ساختن تعارض های ظاهری متن و روشن کردن معنای آن انجام می دهد. ورود هر یک از عوامل ذکر شده به تفسیر، از یک سو به فرایند تفسیر متن کمک می کند (به این معنی که مفسر به تعارضی بین متن و عالم واقع پی برده است) و از سوی دیگر نشان دهنده آن است که مفسر بر کدام رویکرد تفسیری تمرکز و تأکید دارد (عباسی، ۱۳۸۹).

تفسیر و علوم ادبی: در میان علومی که در فرایند تفسیر به کار می رود، علوم ادبی که شامل واژه شناسی و رسم الخط نیز می شود - از جایگاه ویژه ای برخوردار است، چنان که برای اثبات شأن علمی و اقتدار عالمان، معیاری مهم تر از آن وجود نداشته است. ۱۱ در فرایند

تفاسیرشان تألیف کرده اند (دائرة المعارف قرآن کریم، جلد ۸، صفحه ۶۶ به نقل از حسینی زاده، ۱۳۹۰).

سیوطی (م. ۹۱۱ ق.) نخستین کسی بود که کتابی مستقل در طبقات المفسرین نگاشت. وی ۱۳۶ نفر از مفسران ادوار مختلف را در کتابش شناساند (طبقات المفسرین، سیوطی، ص ۹ ° ۱۰۹). بعد از سیوطی شاگردش داودی (م. ۹۴۵ ق.) کتابی با همین عنوان نگاشت و در آن ۷۰۴ نفر از مفسران را به ترتیب الفبایی معرفی کرد (طبقات المفسرین، داودی). در همین زمان شیخ ابوسعید بن صنع الله الکوثر کنانی (م. ۹۸۰ ق.) از دانشمندان روستای کوزکنان تبریز کتابی در طبقات المفسرین تدوین کرده است. که اثری از آن نیست. در قرن ۱۱ احمد بن محمد بن اده وی (زنده در ۱۰۹۲ ق.) کتابی با همین عنوان نوشت و ۶۳۸ نفر مفسر را بر اساس قرن معرفی کرد. بنا به آنچه در مقدمه کتاب آمده است وی به مفسران بعد از داودی و نیز مفسرانی پرداخت که داودی از قلم انداخته بود (طبقات المفسرین، اده وی، ص ۹).^۵

دراسات فی التفسیر و رجاله اثر ابوالیقظان عطیة الجبوری، معجم مصنفات القرآن الکریم اثر علی شواخ، معجم المفسرین من صدر الاسلام حتی العصر الحاضر اثر عادل نویهض که در مقدمه کتابش تفسیر به سه دوره ترسیم شده است (دائرة المعارف قرآن کریم، جلد ۸، صفحه ۶۷)، الموسوعة المیسرة فی تراجم ائمة التفسیر والاقراء والنحو واللغة اثر جمعی از نویسندگان، معجم تفاسیر القرآن الکریم در دو جلد، جلد اول تألیف جمعی از مؤلفین و جلد دوم تألیف محمد بوخبره از کتاب هایی اند که در زمان حاضر در این خصوص نگاشته شده اند (حسینی زاده، ۱۳۹۰). نیز طبقات مفسران شیعه اثر عقیقی بخشایشی که به معرفی مفسران شیعه می پردازد، التفسیر بالمأثور و تطویر عند الشیعة الامامیه اثر احسان امین، المفسرون حیاتهم ومنهجهم و نیز شناخت نامه تفاسیر هر دو از سید محمدعلی ایازی، نموذج من اسماء المفسرین اثر غلام رضا مولانا بروجردی (شامل ۳۴۹ نفر

از مفسران صدر اول تا قرن ۱۳ در مقدمه تفسیر الصراط^۷؛ سید عبدالرسول حسینی زاده (۱۳۹۰)

تفسیر / تاریخ تفسیر:

سرگذشت تفسیر قرآن و تفاسیر آن و بررسی تحولات و پیشرفت آن
دو، بنیاد علوم و معارف اسلامی

^۴: طبقات المفسرین، سیوطی، ص ۹ - ۱۰۹.

^۵: طبقات المفسرین، اده وی، ص ۹

نهاده زمن خود چنین آمده است. که از مه به دانش
گزين آمده است. (اشعاری پراکنده: ۱۱۰)
بیت نخست ترجمه واری است از این سخن رسول
الکرم (ص): «اطلبوا العلم من المهد الى اللحد» گرچه
حدیث بسیار معروفی است، اینک مأخوذی برای آن
نیافتیم، زگهواره تا گور دانش بجوی. بیت دوم مطابقت
دارد با این سخن حضرت علی (ع): سیتدل علی فضلک
بعلمک (غرر الحکم، ج ۶: ۴۲۵) دانش تو را به فضل تو
گواه می آورد.

درم مایه روح دانایی است
درم گرد کن تا توانایی است
چوپشت است مرمر را خواسته
که را خواسته کارش آراسته
بیفزاید از خواسته هوش و رای
تهی دست را دل نباشد به جای (اشعار پراکنده:
۱۱۰). مطابقت دارد با این سخن حضر علی (ع): فان لفقر
منقصه للدين مدهشه للعقل داعیه للمقت (نهج البلاغه،
حکمت ۵۳۱: ۳۱۹). سفارش مولی (ع) به فرزندش محمد
بن حنفیه (فقر دین را می کاهد، خرد را می آشوبد و
خشم را می خواند) الفقر الموت الاکبر (نهج البلاغه،
حکمت ۱۶۳: ۵۰۰) فقر بزرگترین مرگ است. العسر
یسین الاخلاق و یوجش الرفاق (غرر الحکم، ج ۲: ۹) تنگ
دستی بد خلقی می آورد. و دوستان را می گریزند. الفقر
یخرس الفطن عن حجه (غرر الحکم، ج ۱: ۳۶۲) فقر زیرک
تیز هوش را از دلیل آوری گنگ می کند.

۳ - ۸ - دقیقی

ابومنصور محمد بن احمد توسی معروف به دقیقی
متولد ۳۲۰ و وفات در بین سالهای ۳۵۶-۳۵۹ خورشیدی
شاعر بزرگ فارسی بود. زادگاه وی بنا به روایاتی
گونگون، توس، بلخ، سمرقند و بخارا ذکر شده است. او
از معدود شاعران ادبیات فارسی است که دین زرتشتی
داشته است. دقیقی آغاز کننده سرایش شاهنامه بود.
دقیقی از طبقه دهقانان خراسان بوده است که در عصر
منصور بن نوح سامانی و پسر او می زیسته است.

پری چهره بتی عیار و دلبر
نگاری سرو قد و ماه منظر
چنان کز چشم او ترسم، نترسید

تفسیر، برخی تنها به علوم ادبی روی آورده اند که تألیف
آثاری چون «معانی القرآن و إعرابه» زجاج (م ۳۱۱ /
۱۲(۹۲۳، «إعراب القرآن» نحاس (م ۳۳۸ / ۱۳(۹۵۰ و
«مشکل إعراب القرآن» مکی قیسی (م ۴۳۷ / ۱۰(۴۵) از
نتایج آن است. ۱۷

تفسیر و فقه: در برخی از تفاسیر، ساختار تحلیل فقهی
- که با وجود رقابت با علوم ادبی هنوز وابسته به آن تلقی
می شود کاملاً نمایان است. مانند احکام القرآن انعکاس
یافته است و افرادی چون جصاص حنفی (م ۳۷۰ /
۹۸۱)، ابن عربی مالکی (م ۵۴۳ / ۱۱۴۸) و قرطبی
مالکی (م ۶۷۱ / ۱۲۷۲) از نویسندگان مشهور این گونه
تفاسیر به شمار می آیند (عباسی، ۱۳۸۹).^۷

تفسیر و کلام: از سوی دیگر، کلام، غالباً جزئی از
محتویات تمامی تفاسیر بوده است مانند؛ اثر مشهور
زمخشری (م ۵۳۸ / ۱۱۴۴)، تفاسیر طوسی (م ۴۶۰ /
۱۰۶۷) و طبرسی (م ۵۴۸ / ۱۱۵۳)، جیبایی (م ۳۰۳ /
۹۱۵) نیز چنین نمونه هایی را می توان دید.

۵-۱- مفسران بزرگ:

۱-۵-۱- شاعران

۳ - ۷ - ابو شکور بلخی

ابو شکور بلخی متولد نزدیک به ۳۰۰ هجری در بلخ از
شعرای نام آور قرن چهارم هجری است که به زبان های
فارسی و عربی شعر می گفته است، درباره ی زندگی و
شعرهای او آگهی چندانی به جای نمانده است. او در
روزگار سامانیان زندگی می کرد. ابیات و قطعات پراکنده
ای از آثار او در حدود ۴۰۰ بیت باقی مانده است.
مهمترین اثر او مثنوی آفرین نامه بوده که در بحر
متقارب سروده و چنانکه خود گفته در ۳۳۶ هجری به
پایان رسانیده است.

بیاموز تا زنده ای روز و شب
چنین گفت دانا که بگشاد لب

^۷ مهرداد عباسی (۱۳۸۹). مروری بر تاریخچه تفسیر و تفسیر
نگاری، فصلنامه پژوهشهای قرآنی

جهود خیبری از تیغ حیدر
چنان کان چشم او کرده است با من
نکرده آن نامور حیدر به خیبر
چنان بر من کند آن جور و بیداد
نکردند آن بوسفیان به شبیر
چنان چون من برو گریم نگرید

ابر شبیر زهرا روز محشر (اشعار پراکنده: ۱۵۲).
بیت های دو و سه تلمیح. اشارت به گشایش قلعه خیبر
به دست توانایی شیر خدا حضرت علی (ع) می باشد بیت
چهارم تلمیح و اشارت به بیدادهای و نامردی هایی که
بوسفیان بر فرزند پیامبر شبر (حضرت امام حسن) وارد
کردند. بیت پنج تلمیح و اشارت به روایت هایی که از
گریه ی خیلی زیاد حضرت زهرا (س) فرزند شهیدش،
شبیر «امام حسن (ع)» سخن می گویند.

ایا دادگر داور نیاز
خداوند جان بخش بنده نواز
جهان آفریننده یزدان تویی
خداوند دین و دل و جان تویی
زتو چرخ گردنده بالا و پست
بالا و پست

توانایی و دانش و هوشمند
تو بخشی نه اخترنه چرخ بلند
کلید در فتح و نوح سپاه

تو داری نه لشکر نه کشور نه شاه (اشعار پراکنده : ۱۷۰)
بیت هایی یک و دو اشاره و تلمیح به اسماء و صفات
خدا چون: خالق، رحمن، رحیم غنی و...

که در زبان آیات و روایات فراوان به کار رفته اند. بیت سه
اشاره به آیاتی چون: من آیاته تقوم السما و الارض بامر
(روم: ۲۵). نشانه های خدا یکی است که آسمان و زمین
به فرمان او بر پای ایستاده اند و استوار شده اند. بیت
چهارم الهام گرفته از آیاتی که بخشش و دهش و عزت
و ذلت را کار خداوند می داند. قل اللهم مالک الملک توئی
الملك من تشاء و تمنع الملک ممن تشاء تعز من تشاء و
یذل من تشاء بیدک الخیبر انک علی کل شیء قدیرال
(عمران: ۲۶).

خداوند: ای فرمانروای هستی! فرمانروای را به هر که
خواهی بخشی و از هر که خواهی بازستانی، هر که را

خواهی عزیزی بخشی و هر که را خواهی، خواری دهی،
به دست توست خیر و خوبی و تو بر هر کاری توانایی.
مصرع دوم این بیت اشاره دارد به این آیه از قرآن کریم:
والشمس والقمر والنجوم مسخرات بامرہ (اعراف: ۵۴) او
آفرید خورشید و ماه ستارگان را، که مسخر فرمان اویند.
بیت پنجم اشاره دارد به آیه و ما النصر الا من عبدالله (آل
عمران: ۱۲۶). و نیز انفعال: ۱۰). (پیروزی نیست جز از
سوی خدا)

۳ - ۹ - کسای مروز

مجد الدین ابوالحسن کسای مروز، زاده ۳۴۱ هـ-ق در
مرو، شاعر ایرانی در نیمه دوم سده هجری و شاید آغاز
سده پنجم هجری است. چنانکه او از نامش بر می آید و
خود وی نیز به این امر اشاره دارد اهل مرو بود کسای در
اواخر دروه سامانیان و اوایل دوره غزنویان می زیسته
است.

به نو بهار جهان تازه گشت و خرم گشت
درخت سبز علم گشت و خاک معلم گشت
نسیم نیم شبان جبرئیل گشت مگر
که بیخ و شاخ درختان خشک مریم گشت (کسای
مروزی، زندگی، اندیشه و شعر او: ۷۷)

تصویر بیت دوم بر پایه آیات ۱۷ تا ۳۶ سوره مریم بنا
نهاده شد آیاتی که از باروری و زایمان خلافت آمد عادت
مریم به وسیله روح (جبرئیل) سخن گفته اند.

مدحت کن و بستای کسی را که پیمبر
بستود و ثنا کرد و بدو داد همه کار
آن کیست بدین حال و که بودست و که باشد
جز شیر خداوند جهان حیدر کرار
این دین هدی را به مثل دایره ای دان
پیغمبر ما مرکز وحیدر خط پرگار
علم همه عالم به علی داد پیغمبر
چون ابر بهاری که دهد سیل به گلزار (کسای
مروزی، زندگی، اندیشه و شعر او: ۶۸)

اشارت تلمیحی است به برخی آیات و همچنین
سخنان فراوان حضرت پیامبر (ص) در ستایش اهل بیت
و حضرت علی (ع) مثلاً: ان علیاً منی و انامنه و هو ولی
کل مومن (میزان حکمه، ج ۱: ۲۰۶) علی از من است و
من از اویم، و او سرپرست هر مومن است. وان هذا اخی و

هذه التلال و تفرق هذه اللغات والاليس المختلفات فويل لمن انكر المقدر و مجدالمقدر. (بحارالانور؛ ۲۶/۳: حضرت علی (ع)) پس بنگر به خورشید، ماه، گیاهان، آب، درختان، سنگ، گردش شب و روز، جوشش دریاها، فزونی کوهها، بلندی سستیغها، پراکندگی زبانها و لهجه ها، پس وای بر آنکه (با این همه گواهان مهندس این نظام را مدبر این جهان را انکار کند و دروغ شمارد).

۳ - ۱۱ - ناصر خسرو

ناصر خسرو (۳۹۴-۴۸۱ ه، قمری) از شاعران فارسی زبان، حکیم و جهانگرد ایرانی و از مبلغان مذهب اسماعیلی بود. وی بر اغلب علوم عقلی و نقلی زبان خود از قبیل فلسفه یونانی و حساب و طب موسیقی و نجوم و فلسفه و کلام تبحر داشت و در اشعار خویش به کرات از احاطه داشتن خود بر این علوم تاکید کرده است. ناصر خسرو به همراه حافظ و رودکی جزء سه شاعر است که کل قرآن را از بر داشته است وی در آثار خویش، از آیات قرآن برای اثبات عقاید خودش استفاده کرده است.

بر طریق راست رو چون نال گردنده مباش
گاه با باد شمال و گاه با باد صبا(ناصر خسرو، دیوان: ۴۹۷)

تعبیر با باد به این سوی و آن سوی شدن که کنایتی از نفاق و نیرنگ و بوقلمون صفتی است الام گرفته از این سخن حضرت علی (ع): الناس ثلاثة: فعالم ربانی و متعلم علی سبیل نجاه و همج رعاع اتباع کل ناعق یمیلون مع کل ریح (نهج البلاغه، حکمت ۱۴۷: ۴۹۷). مردم سه گروهند: عالم ربانی، جوینده دانش بر راه نجات و هرزگان لوده ای که پیرو هر صدایی هستند و با باد این سوی و آن وی می شوند.

۳ - ۱۲ - خاقانی

افضل الدین بدیل بن علی خاقانی شروانی، متخلص به خاقانی (۵۲۰، قمری در شروان ۵۹۵ قمری در تبریز) از جمله نامدارترین شاعران ایرانی تبار و بزرگترین قصیده سرایان تاریخ شعر و ادب فارسی به شمار می آید از القاب مهم وی حسان العجم است. آرامگاه وی واقع در شهر تبریز ایران است.

گر سر یوم یحیی بر عقل خوانده ای
پس پایمال مال مباش از سر هوا

وصیی و خلیفتی فیکم، فاسمعواله واطیعوا (میزان الحکمه، ج: ۱: ۲۰۵). این اشاره به حضرت علی (ع) برادر من است و وصی من و جانشین من در میان شما، پس سخن او را بشنوید واز او پیروی کند، قل لا اسئلكم علیه اجرا الاالموده فی القربی (شوری: ۲۳) ای پیامبر بگو از شما مزدی نمی خواهم جز دوستی نزدیکانم.

۳ - ۱۰ - فردوسی

حکیم ابوالقاسم فردوسی توسی (زاده ۳۱۹ خورشیدی، ۳۲۹ هجری قمری ° در گذشت پیش از ۳۹۷ خورشیدی ۴۱۱ هجری قمری در توس خراسان) سخن سرای نامی ایران و سراینده شاهنامه حماسه ملی ایران است فردوسی را بزرگترین سراینده پارسی گو دانسته اند. سال زایش فردوسی را در ۳۲۹ هجری قمری از آنجا دریافت شده است که در یکی از سروده های فردوسی می توان زبان چیرگی سلطان محمود غزنوی بر ایران در سال ۳۸۷ هجری قمری (برابر با ۳۷۵ خورشیدی) را دریافت کرد.

به بینندگان آفریننده را
نبینی مرنجان دو بیننده را(شاهنامه، ۱: ۱۲)
بنیاد گرفته برآیه لاتدرکه الابصار
وهو یدرک الابصار و هو الطیف الخبیر (انعام: ۱۳)
چشمها او را در دنیا بند و او چشمها را دریابد، و اوست لطیف و خبیر.

زخاشاک تا هفت چرخ بلند
همان آتش و آب خاک و نژد
به هستی یزدان گواهی دهند

روان تو را آشنایی دهند(شاهنامه ۸: ۵۶۱)
هم سمت وسو با آیات بسیاری که همه پدیده های هستی را نشانه ها و گواهان هستی خدا می دانند مانند :
ان فی خلق السموات و الارض و اختلاف الیل والنهار لآیات لا ولی الاالباب. (آل عمران، ۱۹۰) همانا در آفرینش آسمانها وزمین و گردش شب و روز برای خردمندان، نشانه هاست؛ ومن آياته خلق السموات و الارض وما بث فیها من دابة (شوری، ۲۹) یکی از گواهان و نشانه های آفرینش آسمانها وزمین است و جاننداری که در آنها پراکنده. نیز همسو با روایات بسیاری چون: فانظر الی الشمس والقمر النبات والشعر والماء والحجرو اختلاف الیل والنهار و تفجر هذه البحار و كسره هذه الجبال و طول

تنگ آمده است زلزلت الارض همین بخوان

بـرمـالـها و قال الانسان مالها(دیوان: ۴)

بیت نخست اشاره و تلمیح به این آیات: والذین یکنزون الذهب والصفه و لاینفقوها فی سبیل الله فبشرهم بعذاب الیم یوم یحیی علیها فی نار جهنم فتکونی بها جباهم و جنوبهم و ظهورهم هذاما کنترتم لا نفسکم فذوقوا ما کنتم تکنزون (توبه: ۳۴-۳۵) و آنان را که زر سیم می اندوزند و در راه خدا انفاق نمی کنند به عذابی دردناک مژده ده، روزی که آنها {زرروسیم} را در آتش تفته کنند و پیشانی و پهلو و پشت ایشان را بدانها داغ نهند و {گویند} این است آنچه را برای خود اندوخته بودید پس بجشید آنچه را می اندوختید. بیت دو تلمیح و اشارت به این آیات: اذا زلزلت الارض زلزالها واخرجت الارض ائقالها وقال الانسان مالها (زلزال: ۱-۳). آنگاه که زمین به لرزشی سخت بلرزد، زمین بارهای خویش بیرون افکند و انسان گوید: آن را چه شده ..

بر پنج فرض عمر برافشان و دان که هست

شش روز آفرینش از این پنج بانوا (دیوان: ۴)

(پنج فرض) می تواند پنج بار نماز شبانه روزی باشد و یا پنج رکن دین که در پاره ای از روایات آمده است مانند: بنی الاسلام علی خمس: شهاده ان لا اله الا الله وان محمداً رسول اله واقام الصلاه وایتاء الزکاه و حج البیت و صوم رمضان (الجامع الصغیر، ۱/۴۸۸). اسلام بر پنج پایه بنا شده است: گواهی دادن به توحید و نبوت، نماز گزاردن، زکات دادن، حج گزاردن و روزه گرفتن، در روایاتی مشابه شیعی، یکی از پنج پایه، ولایت است. شش روز آفرینش نیز اشارت است به آیه الذی خلق السماوات و الارض و ما بینها فی سته ایام (فرقان: ۵۹) خدایی که آسمانها و زمین و آنچه در میان آنهاست در شش روز آفرید.

۳ - ۱۳ - نظامی

جمال الدین ابو محمد الیاس بن یوسف بن زکی متخلص به نظامی (زاده ۵۳۵، در گنجه در گذشته ۶۰۷/۶۱۲) شاعر و داستان سرای ایران زمین و یاری گوی حوزه تمدن ایرانی در قرن ششم هجری (دوازدهم میلادی) که به عنوان شیوای داستان سرای در ادب فارسی شناخته شده است.

ای شرف نام نظامی به تو

خواجگی اوست غلامی به تو(مخزن اسرار: ۱۱۰)
یادآوری این نیایش حضرت مولانا: الهی کفی بی عزا ان الون لک عبداوکفی ابی فخرأ ان تکون لی ربأ (مفاتیح الجنان: ۲۲۷) خدای من! این خواجگی مرا بس که غلام توام و این بزرگی را بس که تو خواجه منی

به حکمی که تو در ازل رانده ای

نگردد قلم ز آنچه گردانده ای (شرف نامه: ۹).

بنیاد گرفته بر سخن رسول اکرم (ص) جف القلم بما هو کاین (احادیث مثنوی، ص ۳۸) قلم تقدیر آنچه را باید بشود نوشت و خشک شد.

سری کز تو گردد بلندی گرای

به افکندن کس نگرده زپایی

کسی را که قهر تو در سر فکند

به پامردی کس نگرده بلند (شرف نامه: ۵)

مطابقت دارد با نیایش حضرت سجاد (ع): لاراض لمن وضعت ولا واضع لمن رفعت (اقبال الاعمال؛ ۱۱۹/۲) آن را که تو بر افرازی، کس نتواند فرو اندازد و آن را که تو فرو اندازی کس نتواند بر افرازد. الهی ان رفعتی فمن ذالذی یصعنی ان وضعتنی فمن ذالذی یرفعنی و ان اکرمتنی فمن ذالذی یهیننی و ان اهنتنی فمنداالذی یرکمنی (اقبال الاعمال، ۱۸۱/۲) خدای من! اگر تو را به پاداری که تواند به سر افکند و اگر تو به سرا فکنی که تواند به پا دارد، اگر تو گرامیم داری، که تواند خوارم کند و اگر تو خوارم کنی که تواند گرامیم دارد.

۲-۵-۱- علما و دانشمندان:

۱-۵-۲- فیض کاشانی مفسر قرن یازدهم

عالم ربنی فقیه همدانی فیلسوف محمد بن مرتضی معروف به ملا محسن فیض کاشانی(م ۱۰۹۰۱) یکی از چهرهای موفق و پرکار جهان علم و فضیلت و یکی از ستارگان پر فروغ آسمان فقه و فقاہت حدیث و تفسیر و جهان معارف اسلامی می باشد، او در جامعیت و گستردگی دانش کم نظیر است. وی در سال ۱۰۰۷ ه در قم متولد سپس به کاشان انتقال یافت، وقتی خبر اقامت سید ماجد بحرانی را شنید پیش او به شیراز رفت و از

فضیلت دیده به جهان گشود. پدر بزرگوار ایشان: زاهد وارسته، مرحوم آیت الله حاج شیخ محمد حسین سبحانی خیابانی یکی از عالمان و فقیهان تبریز بود که بیش از ۵۰ سال به کار تدریس، تالیف، راهنمایی مردمان و پرورش شاگردان اشتغال داشت، وی در شب نوزدهم رمضان المبارک ۱۲۹۹ در تبریز به دنیا آمد و پس از طی دوران کودکی و نوجوانی، به تحصیل علوم دینی روی آورد و فقه و اصول را نزد آیت الله حاج سید ابوالحسن انگجی، فلسفه و کلام و منطق را نزد علامه شیخ حسین قراچه باغی و هیئت و ریاضات و نجوم را در محضر میرزا علی آقا منجم لنکرانی فرا گرفت پس در ۲۸ سالگی رهسپار حوزه ی علمیه نجف گردید و مبانی علمی خویش را نزد علمای بزرگ نجف همچون آیات عظام: آقا سید محمد کاظم طباطبائی یزدی، صاحب العروه الوثقی، ملا فتح اله شیخ الشریعه اصفهانی، صاحب افاضه القدیر، آقا ضیاءالدین عراقی، صاحب شرح التبصره آموخت. آیت الله حاج شیخ جعفر سبحانی، پس از فراغت از تحصیلات ابتدایی در مکتب خانه مرحوم میرزا محمود فاضل (فرزند فاضل مراغی از شاگردان شیخ اعظم انصاری) به فراگیری متون ادب پارسی پرداخت و کتابهایی مانند: گلستان، بوستان، تاریخ معجم، نصاب الصبیان و غیره را فراگرفت. پس در چهارده سالگی در سال ۱۳۶۱ قمری رهسپار مدرسه علمیه طالبیه تبریز گردید و به آموختن علوم وسطوح پرداخت علوم ادبی را نزد مرحومان: حاج شیخ حسن نحوی، شیخ علی اکبر نحوی و بخشی از مطول، منطق منظومه و شرح لعمه را در محضر علامه بزرگوار میرزا محمد علی مدرس خیابانی صاحب ریحانه الادب آموخت و این همه پنج سال به طول انجامید. استاد سبحانی، در آن زمان سخت مشغول تعلیم و تعلم و مباحثه و تالیف بود. یادگار قلم ایشان از آن زمان با اینکه نوجوانی ۱۷ ساله بود دو کتاب می باشد به نام های: معیار الفکر در منطق و مهذب البلاغه در علم معانی، معانی و بیان که هم اینک موجود می باشد.

۴-۲-۱- بررسی اشعار فارسی در منثور جاوید

در این بخش کتاب های منثور جاوید که نخستین تفسیر موضوعی به به زبان فارسی می باشد که توسط استاد جعفر سبحانی نوشته شده است مورد بررسی قرار

محضر او و از حوزه درس ملا صدر الدین شیرازی تلمذ نمود، با دختر ملا صدرا ازدواج کرد سپس به کاشان برگشت و در آنجا به تدریس و تألیف اشتغال ورزید کتابهای مفید و ارزنده‌ای در زمینه‌های تفسیر، حدیث، اخلاق، معارف حقه (که بالغ بر ۱۰۰ جلد می‌گردد) تألیف نمود و یکی از مراجع مسلم وقت گردید که نظیر و همانند نداشت از تألیفات مهم او کتاب «لوفی» و تلخیص آن «الشافی» است.

۲-۲-۵-۱- علامه طباطبائی، مفسر بزرگ قرآن

مفسر بزرگوار علامه سید محمد حسین بن سید محمد بن محمد حسین بن میرزا علی اصغر طباطبائی در یکی از خاندانهای اصیل و عریق در سال ۱۲۸۲ ش ق مطابق ۱۴۳۲ ه در تبریز پا به عرصه حیات نهاد، چهارده پشت ایشان عموماً از دانشمندان و علمای بنام آذربایجان بوده‌اند. در سال ۱۳۱۴ به زادگاه خود (تبریز) مراجعت کردند پس از ده سال اقامت در تبریز که خود ایام تأسف عمر می‌خواند، در اثر حوادث سیاسی جنگ دوم جهانی به قم مهاجرت کردند و از سال ۱۳۲۵ در قم ساکن شدند. در مدت اقامت در قم به احیای علوم عقلی و تفسیر قرآن کریم قیام ورزیدند و افراد مستعد را به مراحل کمالی‌شان رهنمون گردیدند و آثار و برکات فراوانی از خودشان به یادگار گذاشتند که تربیت شاگردان مستعد و مفید یکی از آنهاست و مهم‌تر از همه تفسیر بزرگ «المیزان» در ۲۰ مجلد می‌باشد که تاکنون بارها و بارها چاپ و اکنون به زبانهای زنده دنیا ترجمه و انتقال یافته است. ایشان در سال ۱۴۰۲ ه. ق به رحمت ایزدی پیوستند (طباطبائی، ۱۳۸۰).

۶-۱- بررسی منشور جاوید

۴-۲- گزیده ای از زندگی نامه آیت الله جعفر

سبحانی

استاد معظم حضرت ایت الله جعفر سبحانی در ۲۰ فروردین ۱۳۰۸ در تبریز در خانواده ای با علم و تقوا و

قطعیت و پیدا می کند. ۳ - هر پدیده ای پیش از آفرینش در کتابی نوشته شده است (سبحانی، ۱۳۷۵، ج ۸۰: ۸۰). و شاعر عارف و حکیم میرفندر کسی درباره قضا و قدر و اینکه بشر در گزینش سرنوشت و خود کاملاً مختار است می فرماید:

تو همی خوانی، مکررگشت این بالا و پست
تا نصیب ما چه پستیها از این بالاستی
پیش خودگفتی، قضا آسمان این هر دوخواست
خود قضای آسمان، بیرون حکم ماستی
غافل از سر قضائی کاقضای فعل ما
گاه اینسان زشت، و گاهی آنچنان زیباستی
هیچ قومی بی سبب مغلوب یا غائب نگشت
جز در او ضعفی نهان یا قوتی پیداستی
تو نداری قدرت تشخیص و پیدا از نهان
لاجرم پنهان تو را، پیداترین رویاستی
دانش و تقوا قوام ملک هر قوم است، نیست
قائم آن قومی، که دور از دانتش و
تقواستی (سبحانی، ۱۳۷۵: ۸۴)

۴ - ۲ - ۴ - شفاعت در ادبیات عربی و فارسی

قرآن مجید و احادیث پیامبر گرامی و جانشینان راستین او، بزرگترین منبع الهام بخش برای شعرای عرب زبان و پارسی سرایان بود. و تاریخ ادبیات عربی و یاری گوا، گویایی برای این موضوع می باشند. غضایری رازی که به قول تذکر نویسان شیعی مذهب بوده است می فرماید:

مرا شفاعت پنج تن بسندید بود
که به روز حشر بدین پنج تن رسانم تن
بهین خلق و برادرش و دختر و پسر
محمد (ص) و علی و فاطمه؛ حسین و حسن (ع)
سنایی غزنوی در حدیقه الحقیقه خود می فرماید:
برده بر بام آسمان رخشش
سایه بخت و پایه تختش
در رسالت تمام بود تمام
در کرامت امام بود امام
زاده کم توشگان قناعت او
قوت امتان شفاعت او (همان، ۱۳۷۰: ۴۵۸)

گرفته است، و در این کتاب ها اشعار فارسی مورد بررسی قرار گرفته است و معلوم شده است که در کتاب های قرآنی چه مقدار و با چه کیفیتی به اشعار فارسی پرداخته شده است.

۴ - ۲ - ۲ - نزول وحی و مسئله انقطاع آن

با زندگی عرب جاهلی و عادت و اخلاق آنان از نظر قرآن تا حدودی آگاه شدیم و با توجه به آداب و رسوم که بر محیط نزول وحی حکومت می کرد، قاطعانه می توان گفت که تعالیم پیامبر گرامی (ص) در قلمرو و معارف و عقائد، سنن و احکام، محصول آن محیط نبود. و او استاد و آموزگار دیگری داشته است. جلال الدین، مضامین سوره ها را به نحوی در قالب شعر ریخته که می رساند که وی آیات سوره یاد شده را به دور دعوت عمومی مربوط می داند آنجا که می گوید:

خواند «مزل» نبی را زین سبب
که برونا از گلیم ای ابوالحرب
سر مکش اندر گلیم و رو بیوش
که جهان جسمی است سرگردان تو هوش
هین شو پنهان زنگ مدعی
که تو داری نور وحی شعشی
باش کشتیان در این بحر صفا
که تو نوح ثنائی ای مصطفی
خیز و بنگر کاروان ره زده
غول کشتیان این بحر آمده
وقت خلوت نیست اندر جمع آی
ای هدی چون کوه قاف و تو هما (سبحانی، ۱۳۷۵: ۱۱۶)

۴ - ۲ - ۳ - عدل الهی و قضا و قدر

تقدیر از «قدر» به معنی اندازه گیری است، و «قضای» به معنی قطعیت و حتمی بودن شیئی است، از مجموع آیات و روایات به دست می آید که خدا آفرینش هر موجودی را اندازه گیری کرده آنگاه به آن قطعیت وجود بخشیده است و جهان و آن چه در آن رخ می دهد، پیش از اندازه گیری و قطعیت بخشی همگی در کتابی نوشته شده است در اینجا به سه مطلب اشاره می شود. ۱ - آفرینش هر موجودی اندازه گیری و پس از اندازه گیری آفریده شده است. ۲ - هر چیزی پس از اندازه گیری

۴ - ۲ - ۵ - روز باز پسین در برنامه پیامبران

پیشین

معادو حیاتی پس از مرگ، ترمیم گر و هدف خلقت، و بیانگر حکمت آفرینش است حذف حیات اخروی از پرونده زندگی انسان، ایجاد را بدون غایت و خلقت را عبث جلوه می دهد. از این جهت، انسانها غیر معتقد به معاد که مرگ انسان را پایان حیات او می انگاشتند در سخنان و کلمات خود، پیوسته به آفرینش انسان که پس از چندی گل وجود او پرپر و پریشان می گردد، معترض بودند و آن را کار باطل قلمداد می نمود. و از داستانی که مولوی از زبان یکی از پیامبران نقل می کند، روشن می شود که مشکل مرگ و شکستن قالب وجود انسان، از اشکالات دیرینه ای است که پیوسته مطرح بوده است. ولی در مثنوی چنین می گوید:

گفت موسی ای خداوند حساب
نقش کردی باز و چون کردی خراب
نر و ماده نقش کردی جان را
وانگهی ویران کنی آن را چرا

۴ - ۲ - ۶ - گواهان دادگاه الهی در روز رستاخیز

معمولا در دادگاه ها شاهدان عینی به سود و زیان طرف گواهی می دهند، و پس از طی مراحل، حکم دادگاه صادر می شود، براین اساس نیز در روز رستاخیز شاهدانی بر جرائم اعمال انسانهای گنهکار گواهی می دهند. قرآن نیز روز رستاخیز را محکمه الهی و روزی که شاهدان به پا می خیزند و معرفی کرده است چنان که می فرماید: «يعرضون علی و بهم یقول الاشهاد هولاء الدین کذبوا علی ربهم. مجرمان بر پروردگار خود عرضه می شوند و گواهان می گویند آنان کسانی هستند که به پروردگار خود دروغ گفتند. درباره ی این موضوع اشعاری از فارسی آمده است که:

که زمین آن روز آید در سخن
بدهد اخبار از عمل ها تن به تن
هر چه هر کس کرده اند پشت او
باز گوید بی تأمل مو به مو
اوفتد از پرده بیرون رازها
ماند از خجالت به کام آوازاها
۴ - ۲ - ۷ - فرزند کشی در آیین جاهلی

اصلی ترین عاطفه ای که انسان، در خود احساس می کند عاطفه ی پدر و مادری است نسبت به فرزندان، و هیچ عاطفه ای اصیل تر از مهر پدر و مادر نسبت فرزند نیست. با توجه به این اصل گاهی قساوت و سنگ دلی بیشتر به جایی می رسد که ریشه عاطفه از بین می رود که حتی به ناتوان ترین فرد نیز رحم و گذشت نمی کند و آن کس که از او امید کمک و ترحم می رود به جای دفاع انگشت قساوت را به گلوی طفل معصومی فرو می برد، و آن را چنان می فشارد. که به زندگی او خاتمه می دهد، یا او را به چاه می اندازد یا او را از روی کوهی پرتاب می کند (سبحانی، ۱۳۸۳: ۷۹).

به خواب آمد مرا طفل جینی
بگفتا مادرم را گر بیینی
بگو مادر خطا از من چه دیدی
که بی جرمم بخونم در کشیدی
دروننت کودکی، آرام بودم
کجا محکوم بر اعدام بودم؟
به خونم چنگ و دندان تیز کردی
زخون، دامان خود، لبریز کردی
به دم تازه رسیده میهمانت
نه آسیبی رسید از من به جاننت
به مهمان بایدت مهمان نوازی
نه بی رحمانه اش و نابود سازی
تو فکر خرج و برقم را نمودی
ز چشم کوچکی جان در ربودی
مرا روزی به همراه بود مادرا!
ولی افسوس ننمودی تو باور
تو گردش را به من ترجیح دادی
اساس ظلم را در عالم نهادی
اسیر کودکان برمام باشد
چو مادر باشدش آرام باشد
امیدم بود رویت را ببینم
گلی از گلشن حسنت بچینم (همان: ۹۰)

۴ - ۲ - ۸ - تعصب های کور

تعصب در میان تمام ملل و طوائف جهان، کم و بیش وجود دارد، افراد واقع بین جانبداری بی جهت از فرد یا گروه و یا عقیده ای را زشت و نازیبا می خوانند و آن را

قلب می فرماید: (فوانها لا الابصار ولكن تعمى القلوب التي في الصدور) کافران را چشم هایی که در سر است کور نیست، بلکه قلب های که در سینه دارند کور است (حج: ۴۶). در میان عرفای اسلامی مولوی از آن کسانی است که استدلال استدلال گران را بی ارزش خوانده و تنها به اشراق حقایق از جهان بالا بر قلوب پاکان تکیه می کند و در این زمینه می گوید:

پای استدلالیان چوبین بود
پای چوبین سخت بی تمکین بود
غیر آن قطب زمان دیده ور
کز ثباتش کوه گرد و خیر مسر

و در نقل داستان سابقات نقاشان چینی با نقاشان رومی که خود داستانی دارد و چنین می گوید:

رومیان آن صوفیان ای پسر
نی ز تکرار و کتاب و نی هنر
لیک صیقل کرده اند آن سینه ها

پاک ز آرزو و حرص و بخل کینه ها (همان: ۲۹۹)

۴-۲-۱۱ - خدانشناسی و فطرت انسان

جامعه شناسان می گویند، اعتقاد به خدا در اعماق زندگی بشر های دیرینه وجود داشته است و در هیچ مقطع و برشی از زمان، و مذهب را از برنامه زندگی خود حذف نکرده است اما جریان کشورهای کمونیسم که خدا و مذهب از برنامه زندگی حذف کرده و به طور وسیع و گسترده به الحاد و کفر و انکار خدا و جهان فراسوی ماده تظاهر می کنند. (همان: ۳۱). در سوره حدید درباره خدانشناسی آمده است که: هو الاول والاخر والباطل وهو بکل شیء علیم: او است، اول و آغاز، آخر و پایان، ظاهر و آشکار، باطل و نهان و به همه چیز آگاه. (سوره حدید: ۳). عارف خدا را در جهان هستی یک امر بدیهی تلقی کرده و ادعا می کند که دریافت چنین واقعیتی، یک دریافت واضح و روشن است و نیازی به استدلال ندارد و می گوید:

زهی نادان که او خورشید تابان
به نور شمع جوید در بیابان
جهان جمله فروغ نور حق دادن
حق اندر وی زپیدایی است پنهان
و مولوی در این مورد می فرماید:

نشانه ضعف منطق و سستی دلیل و وجود گرایی های غیر انسانی در طرفداری تلقی می کنند، و افراد مبتلا به این رذیله، برای موجه جلوه دادن کار خود می کوشند تا به اعمال خویش لباس حق ببوشانند و آن را یک عمل زیبا جلوه دهند تا از این راه خود را از فشار درونی وجدان که دارندگان این رذیله اخلاقی را به شدت می کوبد، همچنین از دست انتقاد و نکوهش مردم، برهانند. تعصب در لغت عربی از ریشه عصب به معنی رگ گرفته شده است و در گذشته هر نوع جانبداری به خاطر همگری و همبستگی را تعصب می نامند (سبحانی، ۱۳۸۳: ۲۱۴).

خشم و شهوت مرد را احوال کند

زاستقامت روح را مبدل کند

چون غرض آمد هنر پوشیده شد

صد حجاب از دل به سوی دیده شد

چون دهد قاضی بدل رشوت قرار

کی شناسد ظالم از مظلوم زار (همان: ۲۱۹)

۴-۲-۹ - از خود بیگانگی انسان

نسیان و فراموشی در مقابل آن تذکر و یادآوری، دو حالت روانی است که عارض نفس و روح انسان می گردند. حقیقت فراموشی جز این نیست که صفحه ذهن در مراجعه مجدد، نسبت به چیزی که انسان قبلا آن را آموخته بود، خالی باشد. و دستگاه ذهن در مراجعه دوم از آن شیء اثری نبیند هر چند ممکن است در نهان خانه ذهن تصویری از آن موجود باشد که به عللی ارتباط با آن انجام نگیرد (سبحانی، ۱۳۸۳: ۲۷۱). و اشعاری هم در این سوره آمده است که شاعران می فرمایند:

آدمی زاده طرفه معجونی است

کز فرشته سرشته وزر حیوان

گر کند میتل این شود کم از این

ور کند میل آن، شود به از آن (سبحانی ۱۳۸۳: ۲۷۵)

۴-۲-۱۰ - قلب و فواد در قرآن

واژه قلب در قرآن با تمام صیغه ها و مشتقات خود صد و سی و دو بار، و لفظ (فواد) که به گونه ای می توان آن را به لفظ قلب مرادف دانست با شکل های گوناگون خود شانزده بار آمده است. معنی اصلی قلب همان انقلاب و دگرگونی است و خداوند متعال در سوره حج در مورد

است(انعام: ۱۶۴). و مولوی شاعر بزرگ پیرامون این موضوع می فرماید:

عین آن تخیل را حکمت کند
عین آن زهر آب را، شربت کند
در خرابی، گنج ها، پنهان کند
خار را گل، جسم ها را، جان کند
آن گمان انگیزه را، سازد یقین
مهرها انگیزه از آسیاب کین
پرورد در آتش ابراهیم را
ایمنی روح سازد بیم را
از سبب سازیش من سودائیم
وز سبب سوزیش سو فسطائیم
در سبب سازیش سرگردان شدم

در سبب سوزیش هم حیران شدم(همان: ۳۱۶)

۴- ۲- ۱۳- توحید عبادت و پرستش

یکتا پرستی اساس دعوت پیامبران آسمانی را در تمام ادوار، تشکیل می داد یعنی همه انسان ها باید خدای یگانه را پرستند و از پرستش موجودات دیگر بپرهیزند یکتا پرستی و شکستن زنجیرهای دوگانه پرستی، از اساسی ترین دستوره‌های آسمانی است که در سرلوحه برنامه های پیامبران الهی قرار گرفته است، تو گویی تمام پیامبران برای یک هدف برگزیده شدند، و آن تثبیت یکتا پرستی و مبارزه با شرک می باشد (همان: ۳۸۲). قرآن مجید این حقیقت را یادآور شده وی می گوید: (ولقد بعثنا فی کل امه رسولا ان اعبدوا الله واجتنبوا الطاغوت) در میان هر امتی پیامبری برانگیختیم که خدا را پرستند و از هر معبودی جز خدا بپرهیزند (نحل: ۳۶). و اشعاری در جاده حیران شدم ، درباره اینکه چیزی از جانب خدا است آمده است که:

خدایی که شک آفریده زخون
ز سنگ آتش لعل آرد برون
زمرد دهد توده خاک را
عطارد دهد طارم افلاک را
زابر افکند نظری سوی یم
ز طلب آورد نطفه ای در شکم
از آن قطره، لولوی لا لا کند
وزین قامت سرو بالا کند

آفتاب آمد، دلیل آفتاب

گر دلیلت باید از وی، روشتاب

از وی در سایه نشانی می دهد

شمس مردم، نور جانی می دهد(سبحانی، ۱۳۸۳: ۳۶)

تمام ذارت و معارف بلند قرآن، این است که سراسر ذارت جهان خدا را سجده می کنند و به حمد و ثنا و تسبیح او اشتغال می ورزند و این حقیقت جز از قرآن از هیچ مکتبی به این گستردگی شنیده نشده است. در سوره الرحمن آمده است: والنجم واشجر یسجدان: بوته ها و درختان خدا را سجده می کنند (سوره الرحمن: ۶). مرحوم صدرالمتالهین این حقیقت فلسفی و قرآنی را از طریق شهود و مکاشفه نیز درک کرده، و در رساله سیر و سلوک خود را شعاری در این مضمون دارد.

بر عارف همه ذرات عالم

ملک وارند در تسبیح هر دم

کف خالی که در روی زمین است

بر عارف کتاب مستبین است.

به هر جا، دانه ای در باغ و راغی است

درون مغز او روشن چراغی است

به فعل آید زقوه هر نهانی

زهر خاکی یکی عقلی و جامی

بود نافرمان را چشم دل کور

و گرنه هیچ ذره نیست بی نور

بخوان تو آیه نور السماوات

که چون خورشید یابی، جمله ذرت

که تا دانی که هر ذره ای خاک

یکی نوری است تابان گشت زان پاک(همان: ۱۰۹)

۴- ۲- ۱۲- توحید در ربوبیت

همگی یا اغلب اتفاق نظر داشتند که جهان یک خالق و یک آفریدگار بیش ندارد و خلقت و آفرینش اشیاء مربوط به او و از آن اوست و در خلقت جهان برای او شریک و نیازی نیست و این حقیقت، به طور مکرر در قرآن وارد شده است (سبحانی، ۱۳۸۳: ۲۸۱). و در سوره انعام آمده است که: قل اعیرالله بعض ربا و هو رب کل شی: بگو کردگار جز خدا بطلبیم ، و او پروردگار همه چیز

عزیزها، نقطه مقابل آزادی است و در حقیقت یک چنین فرد اسیر هوی و هوس است و از خود اختیار و آزادی ندارد و در این مورد عنصری می گوید:

برخرد خویش، بر ستم نتوان کرد
خویشتن و خویش را دژم نتوان کرد
قانع بنشین و هر چه داری بپسند
کازادی و بندگی بهم نتوان کرد
دانش و آزادگی و دین و مروت
این همه را بنده درم نتوان کرد
و خاقانی می فرماید:

نعمتی بهتر از آزادی نیست
بر چنین مانده کفران چه کنم
فرخی می گوید:

رسم و ره آزادی، یا پیشه نباید کرد
یا آنکه ز جانباری، اندیشه نباید کرد (همان: ۳۲۷)

بحث و نتیجه گیری

بی تردید فهم بخش عظیمی از معارف قرآن به تفسیر و تلاش علمی مناسب نیاز دارد. این نیاز در گذر زمان روز به روز بیشتر شده و در نتیجه علمی به نام تفسیر قرآن پدید آمده و کتاب های تفسیری فراوانی تدوین شده است. دانش تاریخ تفسیر ما را با مفسران، تفاسیر، فراز و فرودها و تغییر و تطوره های آن علم و احیاناً قوت و ضعف روش ها، مکتب ها و نظریات مطرح در آن آشنا می کند و بدیهی است آشنایی با این دانش نقش مؤثری در استفاده بهینه از علم تفسیر دارد و با توجه به اینکه تفسیر قرآن از علوم مهم، ضروری و اثرگذار در حیات دنیوی و اخروی انسان است و انسان بدون آن نمی تواند به هدف اعلا و کمال نهایی خود دست یابد، این دانش می تواند در سعادت و کمال انسان نقشی مؤثر داشته باشد. گذشته از هر چیز از دیر زمان تفسیر قرآن رواج داشته و با شیوه های مختلفی انجام می گرفته است جمعی در تفسیر قرآن کریم به گردآوری روایاتی که به نحوی مربوط به مفاد آیات بوده بسنده نمودند و تفسیر آنان تفسیر روایی نامیده شد. تشبیه و بهره گیری و اثرپذیری سخنوران پارس از قرآن و حدیث به آغاز پیدایی و شعر فارسی یعنی نیمه های سده سوم می رسد.

دهد نطفه را صورتی چون پری

که کرده است در آب صورت گیری (سبحانی، ۱۳۸۳: ۴۰۷)

۴-۲-۱۴ - شناخت انسان از نظر قرآن

گذشت زمان و تکامل دانش ها و اندیشه ها و دستیابی به بشر بر گنجینه های تازه ای از علوم غالباً نظریات و اندیشه دانشمندان پیشین را پیرامون جهان و انسان را به دست فراموشی می سپارد، و یا لاقلاً از عطف و ارزش آنها می کاهد، و اگر جز این بود، کاروان علم دانش در مسیر تکامل قرار نمی گرفت ولی در این میان اندیشه هایی وجود دارد که مرور زمان نه تنها از ارزش آنها نکاسته بلکه بر عظمت آن نیز افزوده است، و از میان آنها به عنوان نمونه می توان مساله خود را یادآور شد. (همان: ۱۷۷). و قرآن در مورد می فرماید: (و فی الارض آیات للموقنین و فی انفسکم افلا تبصرون: در زمین و در وجود شما نشانه هایی برای افراد با یقین است چرا دقت نمی کنید. (ذاریات: ۲۰-۲۱).

و حافظ شیرازی که با زبان گویایی خیرهای بیداری و آگاه انسانها است در این زمینه می گوید:

از کجا آمدم آمدنم بهر چه بود
به کجا می روم آخر، نمایی وطنم. (همان: ۱۸۲)

و جلال الدین در این مورد می فرماید:

آن به حق است اقرب از حبل الوریث

گنج نزدیک و تو دور انداخته

ای کمان و تیرها بر تافته

گنج نزدیکو تو دور انداخته (همان: ۱۸۳)

۴-۲-۱۵ - اختیار و آزادی انسان در قرآن

مساله اختیار و آزادی انسان اگر برای گروه متفکر مطرح است، یک فرد فیلسوف علاقمند است که طبیعت انسان را از نظر جبر و اختیار بشناسد، یک فرد عادی نیز خواهان آن است که خود و دیگر انسانها را بشناسد و بداند که آیا او در جریان زندگی آزاد است و هر کاری را با کمال و آزادی و میل انجام می دهد، و آیا موجود آزادگرایی است و در اتخاذ تصمیم خود اختیار و آزادی ندارد عامل مرئی و نامرئی او را بر تصمیم و اراده وادار می سازد. (سبحانی، ۱۳۸۳، ج ۴: ۳۱۳). در مکتب علمای اخلاق و فرو رفتگی در شهوت اعمال هر چه بیشتر

- تجلی قرآن و حدیث در سروده های پارسی گویان سده های سوم و چهارم و چندان گستره و پر و پیمان نیست، از این روی هم که شعر فارسی هم دوران کودکی و نوجوانی خود را می گذارند، با گذشت زمان و گسترش شعر فارسی، بویژه پیوند آن با پاره ای از پدیده های فرهنگی که پیوند استوار و نزدیکی با قرآن و حدیث داشتند، و نیز پدید آمدن پاره ای از سخنوران که افزون طبع توانای شاعری، در قرآن و حدیث معارف اسلامی نیز دستی پر توان پر و پیمان داشتند، زمینه شد تا تجلی قرآن و حدیث در شعر فارسی گسترش روزافزون یابد و سرانجام در سده های هفتم و هشتم بویژه در مثنوی مولانا به اوج خود برسد. و اما پس از ظهور اسلام شاعران و ادیبان مسلمان به شکل چشمگیری تحت تأثیر قرآن و حدیث قرار گرفته اند، با هنرنمایی خود آموزه های دینی را در اشعار خود وارد نمودند، و این بیانگر اعتقاد آنها به شرع مقدس اسلام است. از آنجا که زبان شعر جایگاه خاصی در دل های مردم دارد مفسران قرآن کریم برای توضیح و تفسیر آیات قرآن در کنار احادیث و روایات و مباحث عقلی و علمی و اجتماعی از اشعار شاعران بزرگ فارسی استفاده هایی فراوان نمودند. از جمله صاحب منشور جاوید که با بیانی جذاب و روان به تفسیر قرآن کریم پرداخته اند و در موارد متعددی بیانات خود را مزین به اشعار زیبایی فارسی نمودند. که منشور جاوید این کتاب که تفسیر موضوعی می باشد، چهره ی تازه ای از تفسیر قرآن با نخستین تفسیر موضوعی به زبان فارسی می باشد، یکی از آثار و تألیفات ارزشمند آیت اله جعفر سبحانی تبریزی می باشد یکی از گام های مؤثری که باید مفسران اسلامی در تشریح و تفهیم مقاصد عالی قرآن بردارند این است که دگرگونی بس عظیمی در شیوه های تفسیر به وجود آوردند. و از تکرار شیوه ی واحدی در قرآن که همان تفسیر قرآن به صورت سوره به سوره و آیه به آیه است خودداری نمایند، بار دیگر توجه خود را به شیوه ی دیگری از تفسیر که همان تفسیر قرآن به صورت موضوعی است معطوف دارند.
- منابع:**
- بابایی، علی اکبر، ۱۳۷۹، روش شناسی تفسیر قرآن، روش شناسی قرآن کریم، جلد اول.
- بابایی، علی اکبر، ۱۳۸۶، مکاتب تفسیری، مکاتب تفسیری جلد دوم.
- دلشاد تهران، مصطفی، ۱۳۶۸، تفسیر موضوعی نهج البلاغه، قم، دفتر نشر معارف، چاپ چهاردهم.
- راستگو، محمد، ۱۳۸۰، تجلی قرآن و حدیث در شعر فارسی، سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی، جلد اول.
- رضایی، محمدعلی، ۱۳۸۳، درآمدی بر تفسیر علمی قرآن، انتشارات اسوه، جلد اول.
- جلالیان، حبیب الله، ۱۳۷۸، تاریخ تفسیر قرآن کریم، انتشارات اسوه، جلد اول.
- عباس نژاد، علی اکبر، ۱۳۸۶، تفسیر علمی قرآن کریم، بنیاد پژوهش های قرآنی، جلد اول.
- خذائلی، محمد، ۱۳۶۰، احکام قرآن، انتشارات جاویدان، جلد چهارم.
- طباطبایی، محمد حسین، ۱۳۷۸، تفسیر المیزان، مؤسسه مطبوعات دارالمعلم قم، جلد چهارم.
- مهرین شوشتری، عباس، ۱۳۵۲، فرهنگ لغت قرآن، مؤسسه دارالمعلم قم، جلد سوم.
- جعفری، محمدتقی، ۱۳۵۸، ترجمه و تفسیر نهج البلاغه، انتشارات تسلامی، جلد سوم.
- طوسی، خواجه نصیر، ۱۳۷۲، شرح تجرید الاتقاد، اسلامیه، جلد اول.
- صاد، علی، ۱۳۵۴، روش برداشت از قرآن، انتشارات هجرت، جلد اول.
- جعفری، محمدتقی، ۱۳۶۲، ترجمه و تفسیر نهج البلاغه، انتشارات حیدری، جلد اول.
- شریعتی، محمد، تفسیر نوین، دفتر نشر فرهنگی اسلامی، جلد اول.
- سبحانی، جعفر، ۱۳۶۰، منشور جاوید، مؤسسه امام صادق، جلد اول.
- قرائتی، محسن، ۱۳۷۵، تفسیر نور مرکز فرهنگی درس هایی از قرآن، ده جلد و غیره ...
- حر عاملی، محمد بن حسن، ۱۴۰۱ ق، وسایل الشیعه، تهران، کتابخانه اسلامی، چاپ چهارم.
- حکیمی، محمدرضا، ۱۳۸۶، ترجمه الحیات، ترجمه احمد آرام، جلد چهارم، قم، دلیل ما، چاپ هشتم.

طباطبایی، محمدحسین، ۱۳۸۲، تفسیر المیزان، ترجمه مصباح یزدی، محمدتقی، ۱۳۸۲، آموزش عقاید، تهران، محمدباقر موسوی همدانی، قم، دفتر انتشارات اسلامی. شرکت چاپ، نشر بین الملل.

کاتوزیان، ناصر، ۱۳۸۰، فلسفه حقوق، تهران، شرکت سهامی انتشار، چاپ دوم. ناظم زاده قویم، اصغر، ۱۳۷۵، جلوه های حکمت، قم، دفتر تبلیغات اسلامی، چاپ دوم.

